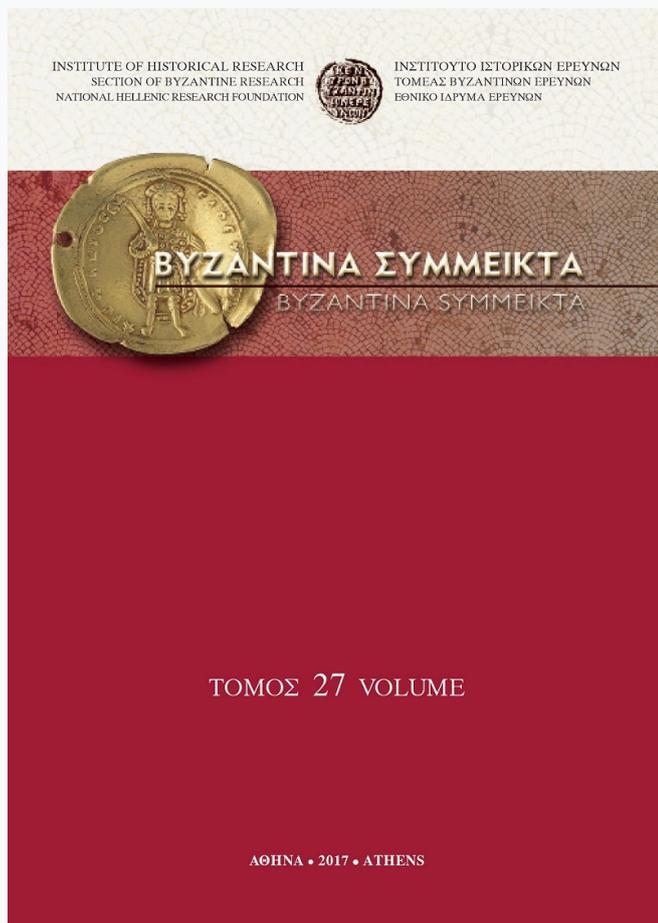

Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27

Μια μορφή «περιβαλλοντικού» πολέμου στο Βυζάντιο: Γεωργικές δολιοφθορές και αγροτικά εργαλεία ως φονικά όπλα

Σοφία ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.1215](https://doi.org/10.12681/byzsym.1215)

Copyright © 2017, σοφία γερμανίδου, σοφία γερμανίδου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ Σ. (2017). Μια μορφή «περιβαλλοντικού» πολέμου στο Βυζάντιο: Γεωργικές δολιοφθορές και αγροτικά εργαλεία ως φονικά όπλα. *Byzantina Symmeikta*, 27, 145–172. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1215>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

ΜΙΑ ΜΟΡΦΗ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ» ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΟΛΙΟΦΘΟΡΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ
ΩΣ ΦΟΝΙΚΑ ΟΠΛΑ

ΑΘΗΝΑ • 2017 • ATHENS

ΣΟΦΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ

ΜΙΑ ΜΟΡΦΗ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ» ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:
ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΔΟΛΙΟΦΘΟΡΕΣ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΩΣ ΦΟΝΙΚΑ ΟΠΛΑ*

Στα *Τακτικά* του αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ περιλαμβάνει μια ενδιαφέρουσα –για το περιεχόμενο ενός στρατιωτικού εγχειριδίου– παρατήρηση, διαπιστώνοντας πως *δύο γὰρ ταῦτα μοι δοκοῦσιν ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα πρὸς ἔθλους σύστασιν καὶ διαμονήν, γεωργικὴ μὲν τρέφουσα καὶ αὐξουσα τοὺς στρατιώτας, στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικουσα καὶ περιφυλάττουσα τοὺς γεωργοὺς*¹. Η αλληλεξάρτηση των στρατιωτών με τους γεωργούς, της στρατιωτικής τεχνικής με τη γεωργική τέχνη, των όπλων με τα εργαλεία και κατ' επέκταση ο συσχετισμός του στρατιώτη με τον αγρότη υπήρξε ιστορική πραγματικότητα του Βυζαντίου². Ωστόσο, σε συνθήκες πολέμου, η δημιουργική σχέση αυτών

---

* Η παρούσα εργασία εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο μελέτης του αγροτικού πολιτισμού του Βυζαντίου, σε μεταδιδασκτορικό επίπεδο, και πραγματοποιήθηκε με ερευνητική άδεια από το Υπουργείο Πολιτισμού και χρηματοδότηση από το Πανεπιστήμιο Notre Dame (IN). Ευχαριστώ πολύ για τη βοήθειά τους την κ. Μαρία Λεοντσίνη, για την παροχή βιβλιογραφίας, τους συναδέλφους φίλους αρχαιολόγους κ. Ελένη Μπαρμπαντίτσα και κ. Δημήτρη Λιάκο, για την παροχή πληροφοριών και διευκολύνσεων. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω και στη μονή Βατοπεδίου, την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, τα ΓΑΚ Μεσσηνίας, τον κ. Ι. Σπαθαράκη και την κ. Β. Τσαμακδά για την παραχώρηση χρήσης των φωτογραφιών των εικόνων 1, 2, 3, 4, 6, 11.

1. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, έκδ. G. DENNIS, *The Taktika of Leo VI. Text, Translation, and Commentary* [Dumbarton Oaks Texts 12 - CFHB 49], Washington D.C. 2010 (αναθεωρημένη έκδοση 2014), 196-199, διάταξη ΙΑ΄, παρ. 9, στχ. 47-50, παρομοίως 610, διάταξη Κ΄, παρ. σθ΄, στχ. 1077-1078 [στο εξής: Λέοντος Στ΄ *Τακτικά*]. Για σχολιασμό: J. HALDON, *A critical commentary on the Taktika of Leo VI* [Dumbarton Oaks Studies 44], Washington 2014, 247.

2. Συνοπτικά για το ευρύ αυτό θέμα: Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre à Byzance du*

των δύο ιδιοτήτων οδηγήθηκε σε μια ιδιαίζουσα παρέκκλιση, αυτήν της πρόκλησης και άσκησης βίας προς και από τη γη και το φυσικό περιβάλλον, προς επιδίωξη της ολοκληρωτικής καθυπόταξης των αντιπάλων.

Η υποδούλωση εχθρικών εδαφών μέσω της καταστροφής της σοδειάς, της πρόκλησης λιμού και της μόλυνσης του νερού αποτέλεσε αρχέγονη πολεμική στρατηγική, πρωτόγονη εκτελεστικά και κοινότοπη σε συχνότητα. Η μορφή αυτή του «περιβαλλοντικού», συμβατικά καλούμενου, πολέμου έχει μακραίωνη μυθολογική και πιθανόν εξίσου μακρά ιστορική παράδοση, διαπολιτισμικά και διαχρονικά³. Στη συγκεκριμένη μελέτη επιδιώκεται μόνο η επιλεκτική παρουσίαση, μέσω των γραπτών και εικονογραφικών μαρτυριών, των ιδιαίτερα ενδιαζόντων μέσων και πρωτότυπων μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο.

Η *Παλαιά Διαθήκη* βρίθκει σχετικών αναφορών, αμφίβολων λίγο ή πολύ ως προς την ιστορική τους επαλήθευση⁴ αλλά προβεβλημένων στη βυζαντινή εικονογραφία, αφού αποτέλεσαν συχνό θέμα, κυρίως σε Οκτατεύχους. Στα πιο ασυνήθιστα παραδείγματα γεωργικής δολιοφθοράς συγκαταλέγεται το τέχνασμα του Σαμψών να κατακαύσει τις σοδειές των Φιλισταίων ανάβοντας δαυλούς σε ουρές εκατοντάδων αλεπούδων (εικ. 1)⁵. Σε άλλες περιστάσεις αντεκδίκησης επιχειρείται

VIe au XIe siècle: propriété et exploitation du sol, Paris 1992, 231-253. J. HALDON, Military service, military lands, and the status of soldiers: Current problems and interpretations, *DOP* 47(1993), 21-28: 54. P. MAGDALINO, The Byzantine army and the land: from stratiotikon ktema to military pronoia, στο: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος - 12ος αι.)*, επιμ. έκδ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ [Διεθνή Συμπόσια 4 / ΕΙΕ-ΙΒΕ], Αθήνα 1997, 15-36, αναδημοσιευμένο στον τόμο J. HALDON, *Byzantine warfare* [The International Library of Essays on Military History], Aldershot - Burlington, 167-188. I. R. PETERSEN, *Siege warfare and military organization in the successor states (400-800 AD)*. *Byzantium, the West and Islam*, Leiden - Boston 2013, 142 κ. α.

3. A. MAYOR, *Greek Fire, Poison Arrows and Scorpion Bombs. Biological and chemical warfare in the Ancient World*, New York - London 2003 (επανεκδοση 2008), 99-112.

4. Y. YADIN, *The art of warfare in biblical lands in the light of archaeological study*, τ. 2, New York - Toronto - London 1963, 318, 320-322.

5. *Κριταί* ΙΕ΄ 4-5: Στον κώδ. 602, φ. 440ν, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: Π. ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους: εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις - ἐπίτιπλα - ἀρχικά γράμματα*. Μ. Βατοπεδίου, Μ. Ζωγράφου, Μ. Σταυρονικήτα, Μ. Ξενοφώντος, τ. Δ΄, Αθήνα 1991, 101, εικ. 175. Γ. ΓΑΛΛΑΒΑΡΗΣ,

σκόπιμη και μεθοδευμένη αποψίλωση της περιοχής με τα πρωτόγονα μέσα της εποχής, χειρωνακτικά με κλαδευτήρια ή και με πυρπόληση (εικ. 2⁶, εικ. 3⁷). Ο Μωυσής προειδοποιεί ότι η θεϊκή οργή θα αφανίσει τα γεωργικά προϊόντα και θα πυρπολήσει τη γη των Εβραίων⁸. Στις πληγές των Αιγυπτίων συγκαταλέγεται, εκτός των άλλων, και η μόλυνση των ποταμών⁹.

Η ευκαιριακή, συγκυριακή χρήση παρόμοιων τακτικών αναβαθμίστηκε και τυπικά σε στρατιωτική πρακτική κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹⁰. Ο Βεγέτιος αναγνωρίζεται ως ο θεωρητικός αντιπρόσωπος αυτής της μορφής πολέμου¹¹, της οποίας η ουσία συμπυκνώνεται στην περιφνηρήση του ότι ο λιμός θεωρείται πολύ πιο αποτελεσματικό μέσο κυριαρ-

---

Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων, Αθήνα 1995, 177, εικ. 198, 255-256. K. WEITZMANN – M. BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, v. 2, Princeton NJ 1999, εικ. 1511. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 492v, περ. 1125-55 και Vat. Gr. 747, φ. 249v, περ. 1050-75: στο ίδιο, εικ. 1509 και 1508. J. LOWDEN, *The Octateuchs: a study in Byzantine manuscript illumination*, Pennsylvania 1992, εικ. 74, 75.

6. *Ιησούς του Ναυή* ΙΖ' 18: Στον κώδ. 602, φ. 380r, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, 85, εικ. 132. WEITZMANN – BERNABÒ, *Byzantine Octateuchs*, εικ. 1345. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 477r, περ. 1125-55, Vat. Gr. 747, φ. 241r, περ. 1050-75 και Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Α1, φ. 244r, περ. 1125-55: Στο ίδιο, εικ. 1344, 1342, 1343.

7. *Κριταί* ΣΤ' 4: Στον κώδ. 602, φ. 415v, της Μονής Βατοπεδίου, περ. 1270-1300: ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οι θησαυροί του Αγίου Όρους*, 93, εικ. 155. WEITZMANN – BERNABÒ, *Byzantine Octateuchs*, εικ. 1435. Στους κώδ. Vat. Gr. 746, φ. 477r, περ. 1125-55, Vat. Gr. 747, φ. 241r, περ. 1050-75, Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης Α1, φ. 244r, περ. 1125-55: Στο ίδιο, εικ. 1434, 1432, 1433.

8. *Δευτερονόμιο* ΛΒ' 23-26.

9. *Έξοδος* Ζ' 21.

10. Αυτό βέβαια δεν έγινε μόνο για πολεμικούς σκοπούς αλλά και για πρακτικούς λόγους, λόγω της υπέρμετρης ανάγκης για ξυλεία και καλλιεργημένες εκτάσεις. Έχει επίσης ανασκευαστεί η παλαιότερη αποκλειστική, σχεδόν, απόδοση στον ρωμαϊκό στρατό εφαρμογών αποδασώσεων και αποψίλώσεων γης. W. E. HANSON, *Forest clearance and the Roman army*, *Britannia* 27(1996), 354-358.

11. C. ALLMAND, *The de re militari of Vegetius. The reception, transmission and legacy of a Roman text in the Middle Ages*, Cambridge Mass. 2011, 317-318. Ο HALDON, *A critical commentary*, σποραδικά, κάνει λόγο για παρόμοια τεχνάσματα που αναφέρονται στα στρατιωτικά εγχειρίδια του Ονησάνδρου, του Πολύαινου και του Φροντίνου. Βλ. και Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Εναλλακτικές μορφές πολιορκητικού πολέμου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: η «κλεψία»*, *Βυζαντιακά* 30 (2012-13), 346-347.

χίας από τη μάχη, αντιστοίχως η πείνα πολύ πιο άγρια από το σπαθί¹². Η αξιωματική αυτή έκφραση φαίνεται πως ενέπνευσε τους μεταγενέστερους συγγραφείς βυζαντινών πολεμικών εγχειριδίων, καθώς τους οδήγησε στην παράθεση παρόμοιων νουθεσιών¹³. Πλέον, ο αφανισμός των εχθρικών γαιών θεωρήθηκε ένας αναίμακτος, παθητικός αλλά αποτελεσματικός τρόπος κυριαρχίας, λόγω κυρίως του διπλού, πρακτικού και ψυχολογικού, αντίκτυπού του στην αντοχή και το ηθικό των αντιπάλων. Αν και δεν έχει γίνει κάποια ειδική, αποκλειστική μελέτη για τη μεθοδευμένη και συστηματική εφαρμογή, κυρίως την απενοχοποίηση αυτού του ιδιόρρυθμου τρόπου πολέμου, θεωρείται ότι επικράτησε κυρίως κατά την πρωτο- και μεσοβυζαντινή εποχή¹⁴, χωρίς βέβαια να εκλείψει ποτέ.

12. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, έκδ. C. LANG, *Flavi Vegeti Renati Epitoma rei militaris*, Lipsiae 1885, βιβλίο III, κεφ. 3 και 26. N. P. MILNER, *Vegetius: Epitome of military science*, Liverpool 1993, 65, 108, 111. F. MÜLLER, *Vegetius. Abriss des Militärwesens*, Stuttgart 1997, 112.

13. Λέοντος ΣΤ΄ Τακτικά: ἡ λιμῶ τοὺς πολεμίους βλέπτειν καλὸν ἐστίν, 554-555, διάταξη Κ΄, παρ. να΄, στχ. 265. *Στρατηγικὸν Μαυρικίου*, έκδ. G. DENNIS, μετάφρ. E. GAMILLSCHG, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981, 282, λόγος Η΄, κεφ. β΄, παρ. 28, στχ. 76-77 (39ν) [στο εξής: *Στρατηγικὸν Μαυρικίου*] και G. DENNIS, *Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine military strategy*, Pennsylvania 1984, 83, παρ. 4.: μέγιστα κατορθοῖ στρατηγὸς λιμῶ τὴν τῶν πολεμίων δύναμιν μᾶλλον ἢ τοῖς ὄπλοις. Είναι ενδιαφέρον ότι η έκφραση κατατάσσεται στα «Γνωμικά», κατέχοντας δηλ. αξιωματική ισχύ. Πβλ. *Three Byzantine military treatises* έκδ. G. T. DENNIS [Dumbarton Oaks Texts 9 - CFHB 25], Washington D. C. 1985: ἀρχὴ δὲ καὶ τέλος πάσης φυλακῆς τὰ τε σιτία καὶ τὰ πόματα, 22, κεφ. στ΄, στχ. 31 (Ἀωνόμιου βιβλίον τακτικόν), επίσης ἴνα ... σπάνιν ἔχοντες τροφῶν ἀναγκασθῶσιν ὑποστρέψαι, 210, κεφ. ιη΄, στχ. 12 (Περὶ στρατηγείας).

14. Σύντομη αναφορά από τον W. E. KAEGI, *Some thoughts on Byzantine military strategy*, *Hellenic Studies Lecture* 1983, 11, αναδημοσιευμένο στο HALDON, *Byzantine warfare*, 261. Για την εξοικείωση και προτίμηση των Βυζαντινών σε μεθόδους ψυχολογικής επιβάρυνσης και κάμψης του ηθικού των αντιπάλων μέσω της καταστροφής των εδωδύμων προμηθειών ή των πόρων διατροφής, M. J. DECKER, *The Byzantine art of war*, Pennsylvania 2013, 133-136, 160. Ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του F. CURTA, *Peasants as "Makeshift Soldiers for the Occasion": Sixth-Century Settlement Patterns in the Balkans*, στο: T. S. BURNS - J. W. EADIE (επιμ. έκδ.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity*, East Lansing 2001, 199-217. Ο ΙΛΙΟΣ, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, στο: *War and Warfare in Late Antiquity*, επιμ. έκδ. A. SARANTIS - N. CHRISTIE, Leiden - Boston 2013, 809-850.

Στα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια βρίσκονται, επανειλημμένα, προτροπές αλλά και συμβουλές για την υιοθέτηση παλαιών ή την επινόηση νέων τεχνασμάτων υποδούλωσης μιας εχθρικής χώρας μέσω καταστροφής της φύσης και του γεωργικά παραγωγικού πεδίου της. Οι περισσότερες και πιο επίμονες εκφράζονται στα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) και συνοψίζονται στην αποψίλωση, με διάφορους τρόπους, των καλλιεργημένων εκτάσεων. Η επαναλαμβανόμενη χρήση των ρημάτων *φθείρειν*, *κατακαίειν*, *κατατέμνειν* και των εκφράσεων *καρπῶν ἔνδεια ἐλάττονας ποιεῖ*, *ἀφανίζειν δαπάνας* για την εχθρική γη καταδεικνύει ότι η σιτοφθορία και γενικά η καταστροφή των πόρων διατροφής μέσω, κυρίως, της πυρπόλησής τους, αποτελούσε κύριο μέσο κάμψης του αντιπάλου¹⁵. Χαρακτηριστικό είναι ότι προτείνεται η οργάνωση επιχειρήσεων μέσα στην καρδιά του καλοκαιριού, όταν τα χόρτα θα καίγονται ευκολότερα¹⁶. Ακόμα και τα βοσκοτόπια συνιστάται να πυρπολούνται ή ολοκληρωτικά να εξαφανίζονται (*καταδαπανῆσαι*), ως μέσο αφανισμού των αλόγων από ασιτία¹⁷. Σε αυτό συμφωνεί και ο Κεκαυμένος που αναφέρει παρομοίως πως η έλλειψη ζωοτροφών και βοσκημάτων μπορεί να αποτελέσει αιτία εξασθένησης του εχθρού¹⁸.

15. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 160-161, διάταξη Θ΄, παρ. 22, στχ. 97-100, 416-417, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 59, στχ. 346-347, 632-633, επίλογος, παρ. μιστ΄, στχ. 182-183. *Three military treatises*, 302, κεφ. κα΄, στχ. 10-12 (*Ανωνύμου βιβλίον τακτικόν*). E. McGeer, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington D.C. 1995, 146, κεφ. 63, στχ. 85-86, 152, κεφ. 65, στχ. 6-7, 9 (*Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*). Για τις πυρπολήσεις γενικά ως πολεμική τακτική: T. G. KOLIAS, *Das Feuer im byzantinischen Kriegswesen*, στο: *Il fuoco nell'alto medioevo* [Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 60], Spoleto 2013, 839-855, με σχετική βιβλιογραφία.

16. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 378-379, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 62, στχ. 381. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 348-349, λόγος Ι΄, κεφ. δ΄, στχ. 36-39 (76ν). DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 111. Βλ. επίσης περιπτώσεις όπου χρησιμοποιείται θειάφι για καύσιμη ύλη: KOLIAS, *Das Feuer*, 842.

17. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 376-377, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 57, στχ. 354-355.

18. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. B. WASSILIEWSKY - V. JERNSTEDT, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus* [Academia Caesarea Scientiarum], St. Petersburg 1896 (ανατύπωση Amsterdam 1965), 23, παρ. ξε΄, στχ. 19-20. Δ. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 2], Αθήνα 1988, 94-95, κεφ. 28.

Η συντήρηση των πόρων διατροφής θεωρείται χρήσιμη μόνο σε περίπτωση επιστροφής του στρατού από τα ίδια μέρη¹⁹, ενώ μάλιστα ανάγεται σε υποχρέωση του στρατεύματος να παραδίδει τις κρατικές καλλιεργημένες εκτάσεις χωρίς φθορές στους κατόχους τους²⁰. Ο θερσιμός, ο οποίος λάμβανε χώρα τον Ιούνιο ή γενικά τους καλοκαιρινούς μήνες, μπορεί να αποτελέσει λόγο ματαίωσης συγκρούσεων²¹. Εντούτοις, δεν λείπουν αναφορές επίθεσης από «βαρβάρους» την ώρα που κάτοικοι θερίζουν²² -κάτι που αλλού αναφέρεται ότι σέβονται οι Βυζαντινοί²³, κατ' εξαίρεση όμως. Σε άλλες περιπτώσεις προτείνεται εκ του πονηρού να μην πυρπολούνται κάποια από τα χωριά της εχθρικής χώρας ώστε να κινηθούν υποψίες στα γειτονικά τους και να διασπαρεί διχόνοια μεταξύ τους²⁴.

Η αλλοίωση του αναγλύφου και η καταστροφή του τοπίου με αποψιλώσεις και αποδασώσεις, που οδηγούσαν σε μικρής κλίμακας οικολογικές καταστροφές, περιλαμβάνονται συχνά στα μέσα διευκόλυνσης της πορείας του στρατού²⁵. Σε μία, τουλάχιστον, περίπτωση καταγράφεται η δεντροτομία ως μέσο απίθανης όσο και μάλλον απέλπιδης προσπάθειας δημιουργίας εντυπώσεων στον εχθρό: πολυάριθμοι κομμένοι κορμοί

19. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 162-163, διάταξη Θ΄, παρ. 24, στχ. 110-111, 396-397, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 8, στχ. 52-54.

20. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 154-155, διάταξη Θ΄, παρ. 1, στχ. 1-8, 158-159, παρ. 16, στχ. 73-74, 159-160, παρ. 17, στχ. 79-82. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 104-105, λόγος Α΄, κεφ. θ΄, στχ. 47-54 και DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 21.

21. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 68, παρ. ροε΄, στχ. 30-31. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, κεφ. 74, 222-223.

22. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. C. DE BOOR - P. WIRTH, *Theophylactus Simocatta. Historiae*, Lipsiae 1887 (ανατύπωση Stuttgart 1972), βιβλίο Α΄, παρ. 2, στχ. 17ν. Μ. - Μ. WHITBY, *The History of Theophylact Simocatta. An English translation with introduction and notes*, Oxford 1986, 24-25. Δ. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ - Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, Ιστορία* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 14], Αθήνα 2005, 76-77.

23. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR - WIRTH, βιβλίο Β΄, παρ. 1, στχ. 34ν. WHITBY, *The History*, 45, παρ. 5. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 124-125.

24. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 592-593, διάταξις Κ΄, παρ. ρξά΄, στχ. 795-797.

25. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 156-157, διάταξη Θ΄, παρ. 9, στχ. 43-45, 170, παρ. 44, στχ. 195-206. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 102-103, λόγος Α΄, κεφ. θ΄, στχ. 24-27, 322-323, λόγος Θ΄, κεφ. δ΄, στχ. 10-18. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 21, 101. *Three military treatises*, 60, κεφ. ιη΄, στχ. 39-46 (*Περί στρατηγείας*).

στήνονται κατακόρυφα και τοποθετούνται ασπίδες μπροστά τους ως *μίμημα ἀνδρῶν ἐνόπλων*, προκειμένου δηλαδή να εξαπατηθεί ο στρατοπεδευμένος στρατός! Η πολυμήχανη αυτή σύλληψη φαίνεται πως είχε δοκιμαστεί ώστε να την προτείνει, παρά τη μειωμένη αξιοπιστία και τις προφανείς δυσκολίες στην εφαρμογή της, ο Λέων στα *Τακτικά*²⁶.

Η στέρηση πρόσβασης σε υδάτινους πόρους ή η εσκεμμένη μόλυνση των πηγών, ακόμα και βασικών αγαθών τροφοδοσίας, όπως το κριθάρι και το κρασί, με φάρμακα ή δηλητήρια, ήταν ένα άλλο προσφιές και κοινότατο μέσο υποταγής. Το φαινόμενο ήταν το πλέον συνηθισμένο σε πολιορκίες και μια λύση που είχε βρεθεί ήταν να δοκιμάζουν το νερό πρώτα οι αιχμάλωτοι. Αναζητώντας κάποια ιδιαίτερη παρεκτροπή στην εφαρμογή του, ξεχωρίζουμε την ιδιάζουσα αξιοποίηση των περιττωμάτων των αλόγων ως απορριμμάτων που αποβάλλονταν σε ποτάμια. Η τεχνική αυτή εξυπηρετούσε διπλό σκοπό, αφενός μόλυνσης των υδάτων, αφετέρου εξαπάτησης του εχθρού, αφού με αυτόν τον τρόπο υποδεικνυόταν ότι η αντίπαλη στρατιά είχε διέλθει την υδάτινη οδό²⁷.

Πέρα όμως από τις αναφορές των στρατιωτικών εγχειριδίων, είναι ενδιαφέρον να αναζητηθεί κατά πόσον τα τεχνάσματα δολιοφθοράς σε γεωργικές καλλιέργειες παρέμειναν λογοτεχνικά ευρήματα ή εφαρμόστηκαν πρακτικά, σε πραγματικές συνθήκες πολέμου. Μαρτυρίες από γραπτές πηγές διασώζουν παρόμοια περιστατικά που χρησιμοποιήθηκαν από τους Βυζαντινούς εναντίον αντιπάλων τους στα πεδία των μαχών. Ενδεικτικά, ένας από τους σπουδαιότερους στρατηγούς του Βυζαντίου, ο Νικηφόρος Φωκάς (912-969), αναφέρεται πως κατέστρεψε την παραγωγή αμπελώνων, δέντρων και κάθε καρποφορίας στα περικόρα και την ύπαιθρο των Αδάνων²⁸. Εφαρμογή πολέμου δόλοιοι και μηχανήμασι με σκοπό την εξολόθρευση κάθε δυνατότητας πρόσβασης σε προμήθειες διεξήγαγε επίσης ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1223-1282) εναντίον του ανδηγαυικού στρατού που πολιορκούσε το Βεράτιο το 1281. Με ενέδρες οι Βυζαντινοί έσφαζαν τα μουλάρια που μετέφεραν σιτάρι,

26. Λέωντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 594-595, διάταξις Κ΄, παρ. ρξη΄, στχ. 832-838.

27. *Three military treatises*, 66-68, κεφ. ιθ΄, στχ. 101-110 (*Περὶ στρατηγείας*).

28. *Three military treatises*, 218, κεφ. κ΄, στχ. 30 (*Περὶ παραδρομῆς*). Η τακτική αυτή ήταν οικεία στους πολέμιους του Νικηφόρου Φωκά. Κ. Α. ΤΑΚΙΡΤΑΚΟΓΛΟΥ, Οι πόλεμοι μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και των Αράβων, *Βυζ Σύμμ* 25 (2015), 63, 82, ειδικά 86.

κατέστρεφαν τα σημεία ανεφοδιασμού και φόνευαν όσους πήγαιναν για νερό²⁹. Πολύ συχνά πραγματοποιούνταν επίσης παροχетеύσεις υδάτων που κυριολεκτικά μεταμόρφωναν το φυσικό τοπίο.

Εκτός από τις περιπτώσεις καταστροφής των καλλιερχειών, μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούν στρατηγήματα εξαπάτησης με όπλα το φυσικό περιβάλλον και τα προϊόντα γεωργίας. Μια ιστορία όπου το σιτάρι λειτούργησε κυριολεκτικά ως «δούρειος ίππος» κατάληψης κάποιας απόρθητης πόλης της Μεγάλης Αρμενίας από τον παππού του περιγράφει ο Κεκαυμένος: φόρτωσε σιτάρι, ως πλουσιοπάροχη δθήεν προσφορά με πομπή υποζυγίων και κρυφά οπλισμένους άνδρες, και εισήλθε εντός των τειχών³⁰. Περήφανος ο Κεκαυμένος, μνημονεύει και ένα άλλο απίθανο κατόρθωμα του άλλου παππού του, Δημήτριου Πολεμάρχου, την εκπόρθηση των κρημνωδών Σερβίων με όπλο την άναρχη βλάστηση: έβαλε τους άνδρες του να κρατήσουν μεγάλους θάμνους και χωρίς να γίνουν αντιληπτοί, περικύκλωσαν τους αντίπαλους στρατηγούς, όταν αυτοί είχαν πάει να λουστούν σε εγκατάσταση έξω από το κάστρο³¹. Σε μια διαφορετική περίπτωση, βυζαντινού εμφυλίου, ο Μανουήλ Ερωτικός κατά την πολιορκία της Νίκαιας στη Βιθυνία από τον στασιαστή Βάρδα Σκληρό, γέμισε τις σιταποθήκες με άμμο και τις σκέπασε ώστε να φαίνονται διαρκώς γεμάτες μεταφέροντας το μήνυμα στον αντίπαλό του ότι δεν φοβόταν την πολιορκία και τον συνακόλουθο λιμό³².

Αξίζει να αναφερθεί ότι όχι μόνο η γεωργία, αλλά και η κτηνοτροφία αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τεχνάσματα κατατρόπωσης του εχθρού. Στα *Τακτικά* προτείνεται η συμμετοχή πλήθους ζώων στο στράτευμα όχι

29. Νικηφόρου Γρηγορά, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, V, 6, έκδ. I. BEKKER - L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Historia Byzantina* [CSHB], Bonn 1829, τ. 1, 147, στχ. 17-19. J. L. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras Rhomäische Geschichte (Historia Rhomaike)*, τ. 1, Stuttgart 1973, 139. Σχολιασμός: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13ος - 15ος αι.)* [Μονογραφίες ΕΙΕ-ΙΒΕ 8], Αθήνα 2008, 221.

30. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 26, παρ. ογ', στχ. 30, 27, στχ. 1-5. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 104-105, κεφ. 30.

31. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 29, παρ. οστ', στχ. 10-26. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 112-113, κεφ. 31.

32. Ιωάννη Σκυλίτση, *Σύνοψις Ιστοριών*, έκδ. I. THURN [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 323. Πβλ. Ιωάννη Ζωναρά, *Έπιτομή Ιστοριών*, έκδ. T. BÜTTNER - WOBST [CSHB], *Ioannis Zonarae epitome historiarum*, XVII, 5, τ. III, Bonn 1897, 543-544. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Έπιτομή Ιστοριών*, τ. Γ' [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 5], Αθήνα 1999, 34-35.

μόνο για λόγους παροχής ειδών διαβίωσης, αλλά και για τη δημιουργία εντυπώσεων στο αντίπαλο στρατόπεδο³³. Χαρακτηριστικά επισημαίνεται πως αγέλες ζώων αφέθηκαν πολλές φορές ως δέλεαρ για να τις κυνηγήσουν ανύποπτοι οι αντίπαλοι με αποτέλεσμα να κατατροπωθούν³⁴. Ίπποι συνιστάται να εκγυμνάζονται κατάλληλα, όταν χρησιμοποιούνται εναντίον αντιπάλων – όπως οι Σαρακηνοί στην Μεσοποταμία της Συρίας που χρησιμοποιούσαν καμήλες και *ήχουντα τύμπανα και κύμβαλα* επειδή τα άλογα αιφνιδιάζονται στη θέα τους³⁵. Σημειώνονται επίσης περιπτώσεις δηλητηριασμένου κριθαριού που καταναλώθηκε από το ιππικό με δυσμενείς συνέπειες³⁶.

Εχθρικοί λαοί με τους οποίους κατά καιρούς ήλθε σε αντιπαράθεση το Βυζάντιο χρησιμοποιούσαν εξίσου τεχνάσματα γεωργικής δολιοφθοράς ή εξαπάτησης με συνεργό τη φύση και τους φυσικούς πόρους. Ο βασιλιάς των Περσών Σαπώρης Β΄ (309-379) προκειμένου να αναγκάσει τους κατοίκους της Νίσιβης να παραδοθούν πιεζόμενοι από τη δίψα, μετατόπισε την κοίτη του ποταμού που διέσχιζε την πόλη. Ωστόσο, οι κάτοικοι είχαν στη διάθεσή τους άλλες πηγές προμήθειας νερού. Εκ νέου, ο Πέρσης βασιλιάς ανέστρεψε τη ροή ώστε η δύναμη του υδάτινου όγκου να γκρεμίσει τα τείχη και να προκαλέσει πλημμύρα³⁷. Χιτώνια γεμίζονται με άχυρα για να αποक्रούσουν βολές, μία αμυντική μέθοδος που εφάρμοσαν οι Πέρσες το 587³⁸. Ένα κλασικό παράδειγμα, που παραδίδεται ως μάθημα – πάθημα για τους Βυζαντινούς, ήταν η περιέργη μέθοδος γεωργικής δολιοφθοράς με την οποία κατελήφθη η Λάρισα από τον Σαμουήλ. Επί τρία χρόνια ο

33. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 456-457, διάταξη ΙΗ΄, παρ. 50, στχ. 59-60.

34. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 394, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 6, στχ. 39-41. *Στρατηγικόν Μαυριζίου*, 304-305, λόγος Θ΄, κεφ. α΄, στχ. 29-31. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 94.

35. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 488-489, διάταξεις ΙΗ΄, κεφ. 134, στχ. 678-683. Σχολιασμός: HALDON, *A critical commentary*, 354-355.

36. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 414-415, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 54, στχ. 310-313. *Στρατηγικόν Μαυριζίου*, 320, λόγος Θ΄, κεφ. γ΄, στχ. 128. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 99.

37. Παρά την εφευρετικότητα του εγχειρήματος, η πόλη δεν κυριεύτηκε. Βλ. Ιωάννη Ζωναρά, *Επιτομή Ιστοριών*, XIII. 7, τ. III, 35-36, Α. Τ. Μ. BANCHICH – Ε. Ν. LANE, *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, London-New York 2009, 162. Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Επιτομή Ιστοριών*, τ. Α΄, Αθήνα 1995, 84-85.

38. WHITBY, *The History*, 68, παρ. 18.3. ΤΣΟΥΚΛΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 182-183, βιβλίο Β΄, παρ. 18, στχ. 56r.

Βούλγαρος ηγεμόνας άφηνε τους κατοίκους της πόλης να σπείρουν αλλά όχι να θερίσουν. Επακόλουθο ήταν μετά από διάστημα τριών ετών να επικρατήσει λιμός και η πόλη να παραδοθεί αμαχητί³⁹. Κατά μία άποψη, η διείσδυση των Σέρβων στην Ήπειρο τον 14ο αιώνα αποδόθηκε σχεδόν αποκλειστικά στη μεθοδευμένη καταστροφή των εσοδειών⁴⁰.

Προκειμένου να επιτευχθούν τα παραπάνω, και τα συναφούς έμπνευσης σοφίσματα σε πραγματικές συνθήκες πολέμου, οι στρατιώτες έπρεπε να λειτουργήσουν και ως γεωργοί⁴¹. Πολλές φορές μάλιστα, οι πηγές αναφέρουν ότι στρατολογήθηκαν εξαρχής αγρότες, παρά το γεγονός ότι ουσιαστικά αντιμετωπιζόνταν ως άοπλοι⁴² ή ότι χρησιμοποιήθηκαν, παρά την απειρία τους, σε εξεγέρσεις ή συγκρούσεις⁴³. Άλλες φορές θεωρήθηκε ότι εξαπατήθηκαν και παρασύρθηκαν σε αιματηρές διαμάχες, με αποτέλεσμα να αποδεκατιστούν, αφού έφεραν πτύον αντί για ξίφος, διφθέρα αντί για τόξο και βόες άροτήρες αντί για άλογα⁴⁴. Ακόμα πιο

39. Κεκαυμένου, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY – JERNSTEDT, 65, παρ. ρξθ', στχ. 11-32, 66, στχ. 1-11. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος*, 216-217, κεφ. 73.

40. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο*, 231-233.

41. Καταγράφεται περίπτωση όπου η ιδιότητα του γεωργού, ως φιλειρηνικού και νωθού, αφορίζεται εν ονόματι ενός δραστήριου και ριψοκίνδунου στρατιώτη: *Three Byzantine military treatises*, 318, κεφ. κη', στχ. 12-17 (*Άνωνύμου βιβλίον τακτικόν*).

42. Όπως έκανε ο Ιουστινιανός Β' (685-695/ 705-711) εναντίον των Σαρακηνών που πολιορκούσαν τα Τύανα το έτος 707-708 (*Άγροικόν τε και γεωργικόν άθροίσας*): Νικηφόρου, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία σύντομος*, έκδ. C. MANGO, *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History* [Dumbarton Oaks Texts 10 – CFHB 13], Washington D.C. 1990, 106-107, παρ. 44, στχ. 910. Λ. ΚΩΣΤΑΡΕΛΗ – Δ. ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Νικηφόρος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Ιστορία Σύντομος* [Κείμενα Βυζαντινής Ιστοριογραφίας 4], Αθήνα 1994, 110.

43. Όπως έκανε ο Νικηφόρος Φωκάς, όταν ακόμη ήταν στρατηγός, εναντίον των «Αγαρηνών», *καθοπλίσας τοὺς βωλοκόπους και τὸ προφητικὸν αὐτοῖς αντίρροπον θέμενος, εἰς μαχαίρας αὐτοῖς δηλαδὴ συγκόψας τὰ δρέπανα και εἰς ξιβύνας τὰ ἄροτρα*: Ζωναράς, *Έπιτομή Ιστοριῶν*, XVI, 23, τ. 3, 493. Βλ. και Ι. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ, *Ιωάννης Ζωναράς, Έπιτομή Ιστοριῶν*, τ. Β', Αθήνα 1998, 288-289. Οι εκφράσεις προέρχονται από την *Παλαιά Διαθήκη*: *Ιωήλ Γ' 10, Ησαΐας Β' 4*, και χρησιμοποιούνται και από άλλους βυζαντινούς ιστοριογράφους, βλ. π.χ. *Ιωάννης Καμινιάτης*, έκδ. G. BÖHLIG [CFHB 4], Berlin – New York 1973, 10-11. Ο Σιμοκάττης αναφέρει ότι με την παρακίνηση γεωργών έγινε επίθεση στο Βεΐουδαές. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR – WIRTH, βιβλίο Β', παρ. 18, στχ. 56ν. WHITBY, *The History*, 69, παρ. 7. ΤΣΟΥΚΑΛΔΟΥ – ΤΣΟΥΚΑΡΑΚΗΣ, *Θεοφύλακτος Σιμοκάττης*, 184-185.

44. Στο ίδιο, 168-169. Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, *Ιστορία*, έκδ. DE BOOR – WIRTH,, βιβλίο Β', παρ. 14, στχ. 50ν. WHITBY, *The History*, 62.

προχωρημένης σύλληψης τέχνασμα ήταν να μεταμφιέζονται οι στρατιώτες σε γεωργούς, προκειμένου να παραπλανήσουν τους εχθρούς⁴⁵.

Μοιραία όσο και αυθόρμητα, το σύμβολο ταύτισης και ο φορέας της ιδιότητας των γεωργών, τα αγροτικά τους εργαλεία, απέκτησαν δυνητικά και οπλική χρήση. Δύο, εξάλλου, βασικά αγροτικά εργαλεία συμπεριλαμβάνονταν ανέκαθεν και αυτοτελώς στον οπλισμό του στρατιώτη, τα τσεκούρια και οι αξίνες, ενώ δεν έλειπαν ακόμα και δρεπάνια⁴⁶. Στα βυζαντινά πολεμικά εγχειρίδια, τα *τζικούρια* - *πελέκεις* είναι αυτά που αναφέρονται τις περισσότερες φορές. Διαφοροποιούνται μορφολογικά σε δύο είδη⁴⁷: δίστομα, α) με την μία πλευρά (την κόψη) να μοιάζει με σπάθη (να είναι δηλ. κυρτή) και η άλλη να διαμορφώνεται σαν *κονταρίου ξίφος*, ευθεία, σαν λόγχη δόρατος β) με την μία πλευρά κοφτερή και την άλλη καμπύλη. Η διττή μορφή της ακμής της αξίνας υπαγορευόταν από τη διαφορετική λειτουργία του κάθε μέρους: με την όρθια ακμή κόβονταν τα δέντρα, με την πλάγια εξομαλύνονταν περάσματα, αδιάβατα από βλάστηση⁴⁸. Υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές πολεμικής χρήσης τσεκουριών-πελέκεων και αξινών σε μάχες ή εμφύλιες συγκρούσεις του Βυζαντίου ή ακόμη και σε μυθικά κατορθώματα αγίων⁴⁹

45. *Three military treatises*, 212, κεφ. ιη', στχ. 25-48 (*Περί παραδρομής*).

46. Y. YADIN, *The art of warfare* [βλ. σημ. 4], τ. 1, 11-12, 41-42. A. M. SNODGRASS, *Early Greek armour and weapons*, Edinburgh 1964, 166-167. P. W. DAVIES, *The Roman military diet*, *Britannia* 2 (1971), 122-142. S. E. REES, *Agricultural implements in Prehistoric and Roman Britain*, v. II [BAR 69 (ii)], Oxford 1979, 742. T. KOLLAS, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988, 162-172. J. HALDON, *Three treatises on imperial military expeditions* [CFHB 28], Wien 1990 (επανεκδόση 1997), παρ. ρν'.

47. Λέοντος ΣΤ' *Τακτικά*, 74-75, διάταξη Ε', παρ. 2, στχ. 14-15 (*ἀμφίστομα*), 92-93, διάταξη ΣΤ', παρ. 21, στχ. 118, 121-122 (*τζικούρια, δίστομα...τάξιν πελεκίων*), 126-127, διάταξη Ζ', παρ. 41, στχ. 290, 134-135, παρ. 55, στχ. 384, 176-177, διάταξη Θ', παρ. 56, στχ. 280, 282, 326-327, διάταξη ΙΔ', παρ. 60, στχ. 437, 476-477, διάταξη ΙΗ', κεφ. 110, στχ. 534. Mc GEER, *Sowing the dragon's teeth*, 14, κεφ. I, στχ. 25, 37 (*Στρατηγική ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*), 90, κεφ. 56, παρ. 3, στχ. 29, 40 (*Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*).

48. *Three military treatises*, 60, κεφ. ΙΗ', στχ. 43-46 (*Περί στρατηγείας*).

49. Ενδεικτικά, ένας κοινός τύπος ήταν να σπάζονται τα κλείθρα των πυλών με πελέκεις: Ζωναράς, *Ἐπιτομή Ἱστοριῶν*, XVIII, 20, τ. III, 728 (στην Χαροσία Πύλη, όταν εισήλθε ο Αλέξιος Α' Κομνηνός το 1081), και XVI, 26, τ. 3, 510 (στην Αντιόχεια). Γρηγοριάδης, *Ιωάννης Ζωναράς*, τ. Γ', 246-247 και τ. Β', 308-309. Στη γερμανική μετάφραση του E. TRAPP,

όπως και συχνές σχετικές απεικονίσεις τους στη βυζαντινή τέχνη⁵⁰ –γι’ αυτό και δεν αποτελούν θέμα της παρούσας πραγματεύσεως.

Αντιθέτως, πιο ενδιαφέρουσα και λιγότερο συνηθισμένη είναι η υβριδική χρήση αμιγώς γεωργικών εργαλείων που περιλαμβάνονταν στον στρατιωτικό εξοπλισμό, όπως ο χειρόμυλος, το σκεπάρι, η σκαπάνη, το φυτάρι (πτύον), το δρεπάνι (*φαλκίδια*)⁵¹. Γίνεται ιδιαίτερη μνεία στη δυνητικά επιθετική αξιοποίηση των μυλόπετρων, ως μέσων απόκρουσης εχθρών που προσεγγίζουν στα τείχη: κρέμονται στους προμαχώνες με σχοινιά ώστε, όταν επιχειρηθεί άνοδος με κλίμακες, να ρίπτονται στους αναβαίνοντες –μάλιστα είναι δυνατό να εκτοξεύονται και από δρόμωνες⁵². Ακόμα και τα άχυρα «ανακυκλώνονται» χρηστικά, καθώς μαζί με άμμο γέμιζαν σακιά τα οποία στερεώνονταν ή προτάσσονταν ως μέσο αντίστασης στα τείχη εναντίον πολιορκητικών κριών⁵³.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να επισημανθεί, παρενθετικά, πως η χρήση του αγροτικού εργαλείου ως όπλου έχει αποτελέσει ειδικό θέμα

Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras [Byzantinische Geschichtsschreiber 16], Graz-Wien-Köln 1986, 159 δεν αναφέρονται οι πελέκεις. Επίσης, με αξίνα κομματιάστηκε η εικόνα του Χριστού στη Χαλκή Πύλη σύμφωνα με τον Βίο της Αγίας Θεοδοσίας: *μετὰ τῆς ἀξίνης βουλόμενος τὴν ἀγίαν εἰκόνα καταβαλεῖν*. ἐκδ. Η. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, 828, πβλ. Α. Μ. TALBOT (επιμ. ἐκδ.), *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints' Lives in English Translation*, Washington D. C. 1998, 6, όπου όμως μεταφράζεται σαν τσεκούρι-πέλεκυς (αχ). Με αξίνα κατατροπώθηκε δράκοντας από τον Άγιο Ιωάννινο κατά την αφήγηση στον Βίο του (846/7). Στο ίδιο, 288-289.

50. Ενδεικτικά, οι απεικονίσεις επίθεσης στρατιωτών σε τείχη πόλεων με τσεκούρια και αξίνες στο εικονογραφημένο Χρονικό του Σκυλίτζη (MS Gr. Vitr. 26-2, 12ος αι., Εθν. Βιβλ. Μαδρίτης). V. TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes*, Leiden 2002, 313-314, εικ. 365, φ. 147v, 366, φ. 144v, 386, φ. 353v (όπου εικονογραφείται η στιγμή που ο στρατηγός Μιχαήλ Βούρτζης σπάει τα κλείθρα στην πύλη της Αντιόχειας με τσεκούρι το 969, βλ. υποσημ. 49, εικ. 4), 545, φ. 230v. Επιπλέον για τα τσεκούρια και γενικά τα όπλα στο χειρόγραφο του Σκυλίτζη: Α. Β. HOFFMEYER, *Military equipment in the Byzantine manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, *Gladius* 5 (1966), 1-194.

51. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 76-77, διάταξη Ε΄, παρ. 4, στχ. 31-32, διάταξη ΣΤ΄, παρ. 23, στχ. 145-146. *Στρατηγικόν Μαυρικίου*, 422-423, λόγος ΙΒ΄, κεφ. στ΄, στχ. 5-6. DENNIS, *Maurice's Strategikon*, 139.

52. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 372-373, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 46, στχ. 292-296, 504-505, διάταξη ΙΘ΄, παρ. ζ΄, στχ. 39.

53. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 370-371, διάταξη ΙΕ΄, παρ. 42, στχ. 263-266.

μελέτης στη δυτική βιβλιογραφία, με πολλά ιστορικά παραδείγματα μαχών μεταξύ γεωργών και στρατιωτών, με αποτέλεσμα σχεδόν πάντα τη σφαγή των πρώτων⁵⁴. Απομονώνουμε δύο σημαντικές παρατηρήσεις που θα ίσχυαν πιθανότατα και στο πολιτισμικό πλαίσιο του Βυζαντίου: α) σταδιακά, από τον 13ο αιώνα, ορισμένα από τα κατεξοχήν και αμιγώς αγροτικά εργαλεία, πλην των συνηθισμένων τσεκουριών και αξινών, υπέστησαν λειτουργική – μορφολογική μετεξέλιξη και μετατράπηκαν σε πολεμικά, όπως συνέβη με τα δικράνια, τα λικημητήρια, τα δρεπάνια και τα κλαδευτήρια⁵⁵ β) από τη σχετική δυτική εικονογραφία προκύπτει πως το πολεμικό εξ ορισμού και κατασκευής όπλο απέδιδε έναν ευγενή θάνατο, σε αντίθεση με το αγροτικό εργαλείο που, όταν επιλέχθηκε ως φονικό μέσο σε σκηνές μάχης ή σύγκρουσης σώμα με σώμα, προσέδωσε στη σκηνή ωμή βία, σκαιότητα, περιφρόνηση στον προσβαλλόμενο⁵⁶.

Μια ιδιαίτερη περίπτωση παράστασης αγροτικών εργαλείων με την ιδιότητα των όπλων, όπως το τσεκούρι και σπανιότερα η αξίνα, αποτελεί σε ελάχιστες γνωστές περιπτώσεις η σκηνή της Προδοσίας του Ιούδα⁵⁷. Έχει ευλόγως υποστηριχθεί πως η μεταμόρφωση του πλήθους σε πολεμιστές και η στρατιωτικοποίηση της σκηνής στα επιμέρους στοιχεία της –οπλισμός, σύνεργα, ενδυμασίες, υποδήματα– προέκυψε ως αντίδραση στη λατινική κυριαρχία⁵⁸. Εντούτοις, αξίνες και τσεκούρια

54. P. REIGNIEZ, *L'outil agricole en France au Moyen Age*, Paris 2002, 356-372, με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

55. Το θέμα αποτελεί αυτόνομο πεδίο εξέτασης και έχει μελετηθεί επαρκώς. Ενδεικτικά, με βιβλιογραφία: J. WALDMAN, *Hafted weapons in Medieval and Renaissance Europe*, Leiden 2005. A. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών κατά την ύστερη περίοδο (1204-1453)* [<http://hdl.handle.net/10442/hedi/18101>], Ιωάννινα 2009, ειδικά 135-136 με παραδείγματα και αναφορές από εικονογραφικές και γραπτές πηγές.

56. REIGNIEZ, *L'outil agricole*, 363.

57. Για τη σκηνή αναλυτικά μέχρι τον 11ο αιώνα: Χ. Θ. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Η Προδοσία του Ιούδα. Παρατηρήσεις στην μεταεικονομαχική εικονογραφία της παράστασης, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 233-249, με την παλαιότερη βιβλιογραφία. BABUIN, *Τα επιθετικά όπλα των Βυζαντινών*, 137. R. D'AMATO, *The Betrayal: military iconography and archaeology in the Byzantine painting of the 11th - 15th c. representing the arrest of our Lord*, στο: *Weapons bring peace? Warfare in Medieval and Early Modern Europe*, επιμ. έκδ. L. MAREK [Wroclavia Antiqua 18], Wroclaw 2013, 69-72.

58. Α. και J. STYLIANOU, *The Militarization of the Betrayal and its examples in the painted churches of Cyprus*, *Ευφρόσυνον: Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2. Αθήνα 1992, 570-573.

που κραδαίνουν μορφές από τον όμιλο ανθρώπων που περικυκλώνει τον Χριστό με λαϊκή και όχι αυστηρά στρατιωτική περιβολή εντοπίζονται τόσο σε πρώιμης εποχής μικρογραφίες χειρογράφων, όπως στο Ευαγγελιστάριο της μονής Διονυσίου, κώδ. 587, φ. 104v, περ. 1058-1080 (εικ. 5)⁵⁹, όσο και σε τοιχογραφίες υστεροβυζαντινής εποχής, όπως στον ναό του Αγίου Ονουφρίου στη Γέννα Αμαρίου, 1329-30 (εικ. 6)⁶⁰. Μολονότι η σκηνή ασφαλώς θα χρησιμοποιήθηκε εικονογραφικά ως καλλιτεχνικό μέσο αντίδρασης στη λατινική κυριαρχία, δεν αποκλείεται να επέδρασαν και άλλοι παράγοντες. Η κοινωνική προέλευση ή τα καλλιτεχνικά πρότυπα του ζωγράφου ή του κτήτορα ενδεχομένως να συνέβαλαν στη δημιουργία, κάθε φορά, του χαρακτήρα της: με τονισμένο το στρατιωτικό ή εντονότερο το λαϊκό στοιχείο, με τα αγροτικά εργαλεία να υποδηλώνουν ίσως σκόπιμα το χαμηλό, ηθικό και αξιόμαχο επίπεδο του πλήθους.

Αναπάντεχη αλλά διδακτική, παράλληλη όσο και άγνωστη είναι μια άλλη πτυχή της εκμετάλλευσης των αγροτικών εργαλείων, αυτή της έμμεσης λειτουργίας τους ως οργάνων βασανισμού. Για την περίπτωση αυτή, υπαρκτή βέβαια αλλά δυσδιάκριτη στις πηγές, πολλά στοιχεία επιβεβαίωσης παρέχει η εικονογραφία. Το άροτρο αναδεικνύεται σε κατεξοχήν δημοφιλή μηχανή βασανισμού με τα πιο εύγλωττα παραδείγματα να προέρχονται από παραστάσεις της Δευτέρας Παρουσίας⁶¹. Ο Σαμψών καταδικάστηκε να γυρνάει μυλόπετρα ζευγμένος με ηνία, όπως διακρίνεται σε μικρογραφία της Οκτατεύχου στον κώδ. Vat. gr. 747, φ. 251r, περ. 1050-75 (εικ. 7)⁶². Δικράνι και λιμητήρι βρίσκεται στη μικρογραφία του *Ιώβ*, κώδ. Vat. gr. 751, φ. 160, στα τέλη του 12ου – αρχές 13ου αιώνα, συνοδεύοντας το χωρίο που περιγράφει την αιχμηρή απόληξη της στρωμνής του δρακόμορφου θηρίου

59. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησανροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τ. Α', Αθήνα 1973, 188, εικ. 233, 434-446. ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική*, 91, εικ. 76, 229. Για το χειρόγραφο και τη σχετική βιβλιογραφία: Τ. MASUDA, *Η εικονογράφηση του χειρογράφου αριθ. 587μ. της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος Θεσσαλονίκη* 1990, 192-197 [http://hdl.handle.net/10442/1453].

60. I. SPATHARAKIS, *Byzantine dated wall paintings of Crete*, Leiden 2001, εικ. 68.

61. Α. ΛΙΒΕΡΗ, Βυζαντινά γεωργικά εργαλεία και μηχανές, *ΔΧΑΕ* 21 (2000), περ. Δ', 276-277 με παραδείγματα και βιβλιογραφία.

62. WEITZMANN – BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, εικ. 1527b.

(εικ. 8)⁶³. Χαρακτηριστικό είναι πως μόνο σε αυτό το χειρόγραφο του *Ιώβ* συνδυάζονται αγχέμαχα αιχμηρά όπλα και αγροτικά εργαλεία στη συγκεκριμένη παράσταση. Η εικονογραφία της διακρίνεται για τον ωμό ρεαλισμό της και μεταφέρει στον θεατή το βάσανο που θα υφίσταται το θηρίο. Πέρα όμως από τα ίδια τα εργαλεία ακόμα και τα γεωργικά προϊόντα, όπως τα άχυρα, χρησιμοποιήθηκαν για παρόμοιο σκοπό: επί Ιουστινιανού Β΄, ο υπεύθυνος για τα δημόσια έσοδα σκαιότατος μοναχός Θεόδοτος, προκειμένου να αποσπάσει χρηματικά ποσά, εφάρμοζε πρωτότυπες μεθόδους βασανισμού, αφήνοντας κρεμασμένο το θύμα του να αργοπεθαίνει από ασφυξία *ἀχύροις περικαπνίζων*⁶⁴.

Η πιο αποτρόπαια εφαρμογή της πτυχής του θέματος που εξετάζεται είναι μία λεπτομέρεια από την περιγραφή της άλωσης της Πλίσκα, πρωτεύουσας των Βουλγάρων του Κρούμου, το καλοκαίρι του 811 από τον Νικηφόρο Α΄ (802-811). Ο βυζαντινός στρατός σκότωσε όλο τον πληθυσμό και τα ζώα, ακόμα και τα βρέφη, περνώντας από πάνω τους με «αλωνιστική μηχανή». Χαρακτηριστικό όσο και εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι ότι το συγκεκριμένο επεισόδιο μνημονεύεται μόνο στα συριακά, στα χρονικά του Μιχαήλ Σύρου, πατριάρχη Αντιοχείας⁶⁵, και του Εβραίου ραβίνου Σαμουήλ μπεν Μείρ, γνωστού ως *Bar Hebraeus*⁶⁶. Οι ελληνικές πηγές σιωπούν εν γένει για τη σφαγή –μόνον ο Θεοφάνης κάνει λόγο για τα βρέφη που ανηλεώς φονεύτηκαν, χωρίς όμως να περιγράψει τον τρόπο⁶⁷, ενώ το ίδιο παραθέτει αντιγράφοντάς τον στα λατινικά ο παπικός

63. *Ιώβ* MA΄ 21. S. PAPADAKI-ÖKLAND, *Byzantine illuminated manuscripts from the Book of Job. A preliminary study of the miniature illustrations, its origin and development*, Athens 2009, 272, εικ. 326, 388.

64. Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, έκδ. MANGO, 94-95, παρ. 39, στχ. 10-13. ΚΩΣΤΑΡΕΛΗ - ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Νικηφόρος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*, 98.

65. J. B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, t. III, Paris 1905 (ανατύπωση 2013), 17, βιβλίο XII, κεφ. V.

66. E. A. WALLIS BUDGE, *The chronography of Gregory Abū' l - Faraj 1225-1286*, Amsterdam 1932 (ανατύπωση 1976), v. 1, 124, παρ. 136.

67. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, v. 1, 1883, 490, παρ. 763B, στχ. 21. C. MANGO - R. SCOTT, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford 1997, 673. Αξίζει να σημειωθεί όμως πως η λακωνική αναφορά που αναφέρεται στα γεγονότα της άλωσης της Πλίσκα ... *καὶ ἅ μὴ θέμις πράττοντες* στο *Ανώνυμο Χρονικό* του 811, αφήνει υπόνοιες. Για το χειρόγραφο, προγενέστερη βιβλιογραφία, μετάφραση και σχολιασμό: P. STEPHENSON, *About the emperor Nikephoros and how he leaves his bones*

βιβλιοθηκάριος Αναστάσιος⁶⁸. Οι παραπάνω συγγραφείς βέβαια, λίγο ή πολύ, ήταν προκατειλημμένοι εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα⁶⁹. Επιπλέον παραθέτουν αόριστα και πανομοιότυπα την πληροφορία για ένα γεγονός που απέχει αιώνες από την εποχή τους. Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις, μια τέτοια υπερβολική επίδειξη σκληρότητας πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη⁷⁰.

Από την άλλη όμως, η επιλογή μιας εξειδικευμένης μηχανής ως οργάνου θανάτου δεν μπορεί να οφείλεται μόνο σε διεστραμμένη φαντασία. Το χωρίο στα συριακά αποδίδεται στη γαλλική μετάφραση του Μιχαήλ Σύρου ως *il fit apporter leurs petits enfants, les fit étendre à terre et fit passer dessus des rouleaux a batter le grain* και στην αγγλική του Σαμουήλ μπεν Μείρ ως *he laid out their children upon the ground and crushed them to death under heavy wagons*. Περιγράφεται, ακολούθως, ένα αλωνιστικό όχημα που κυλούσε με ή χωρίς τροχούς, που θα μπορούσε να είναι η τυκάνη (*tribulum, threshing sledge*) ή το «καρχηδόνιο άρο» (*plostellum poenicum, threshing cart*). Η τυκάνη ήταν ένα πανάρχαιο μηχανήμα, με απεικονίσεις ήδη από την προϊστορική εποχή και αναφορές στην *Παλαιά Διαθήκη* (πιθανόν *Ιώβ* ΜΑ΄ 22, *Αμώς* Α΄ 3). Αποτελούνταν από δύο, συνήθως, μέχρι πέντε, μακρόστενες και πλατιές σανίδες ενωμένες μεταξύ τους και ελαφρώς ανασηκωμένες στην πρόσθια πλευρά. Στην κάτω επιφάνειά τους ενσωματώνονταν

---

in Bulgaria: A context for the controversial “Chronicle of 811”, *DOP* 60 (2006), 87-109. P. SOPHOULIS, The Chronicle of 811, the Scriptor incertus and the Byzantine-Bulgar wars of the early ninth century, *Bulgaria Mediaevalis* 1 (2010), 377-384. Η λεπτομέρεια δεν αναφέρεται ούτε στους «θρύλους» που αποδίδονται στις αφηγήσεις της εκστρατείας του Νικηφόρου κατά των Βουλγάρων. J. WORTLEY, Legends of the Byzantine disaster of 811, *Byz* 50 (1980), 533-562.

68. *Anastasioi Chronographia tripartita*, έκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, v. II, Lipsiae 1885, 329, παρ. 274B, στχ. 9-10.

69. Π. ΝΙΑΒΗΣ, Ἡ βασιλεία τοῦ Νικηφόρου Α΄ κατὰ τὶς ἀνατολικὲς πηγὲς (μουσουλμανικὲς καὶ συριακὲς), *Βυζαντινὸς Δόμος* 1 (1987), 161-170.

70. R. BROWNING, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Berkeley-Los Angeles 1975, 49. P. E. NIAVIS, *The reign of the Byzantine emperor Nikephorus I (AD 802-811)*, Athens 1987, 221-254, ειδικά 240-243. J. HALDON, *The Byzantine wars. Battles and campaigns of the Byzantine era*, Stroud 2001, 71-76. P. SOPHOULIS, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, Leiden-Boston 2012, 203, για τη μάχη και τις γραπτές πηγές που την περιγράφουν, με μνεία για τη θανάτωση των βοεφών.

κοντές λίθινες λεπίδες ή σιδερένιες αιχμές για αποκόπτουν τα σιτηρά. Στην πάνω επιφάνειά τους διαμορφωνόταν ένα είδος καθίσματος του χειριστή για να καθοδηγεί το όχημα⁷¹. Έχει εντοπιστεί μία και μοναδική, πολύτιμη εικονογραφική μαρτυρία της, στο «Μηνολόγιο» (σωστότερα: Πανηγυρικό) της μονής Εσφιγμένου, κώδ. 14, φ. 386ν, χρονολογημένο περίπου στα 1075, που αναπαριστά με εύγλωττο τρόπο τη λειτουργία της (εικ. 9α, β)⁷².

Εναλλακτικά, σε παρόμοιες μορφής ξύλινο σκελετό με αυτόν της τυκάνης προσαρμόζονταν περιστρεφόμενοι κύλινδροι ή τροχοί με

71. Η βιβλιογραφία για την εθνοαρχαιολογική προέλευση, εφαρμογή και διάδοση της τυκάνης είναι πλούσια. Ενδεικτικά επιλογή από τις πιο πρόσφατες μελέτες: P. C. ANDERSON, Interpreting traces of Near Eastern Neolithic craft activities: An ancestor of the threshing sledge for processing domestic crops?, *Helinium* 34/2 (1994), 306-21. Η ΙΔΙΑ, Observations on the threshing sledge and its products in ancient and present-day Mesopotamia, στο: P. C. ANDERSON κ.ά. (επιμ. έκδ.), *Le Traitement des Recoltes: Un Regard sur la diversite du Neolithique au Present*, Antibes 2003, 417-38. N. KARDULIAS – R. W. YERKES, Microwear and metric analysis of threshing sledge flints from Greece and Cyprus, *Journal of Archaeological Science* 23 (1996), 657-66. J. WHITTAKER, Alonia and Dhoukanes. The Ethnoarchaeology of Threshing in Cyprus, *Near Eastern Archaeology* 63/2(2000), 62-69. Βλ. επίσης σχετική αρθρογραφία στο: A. VAN GIJN – J. C. WHITTAKER – P. C. ANDERSON (επιμ. έκδ.), *Explaining and exploring diversity in agricultural technology* [Early Agricultural Remnants and Technical Heritage (EARTH): 8000 years of resilience and innovation 2], Oxford 2014.

72. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησαυροί του Αγίου Όρους: εικονογραφημένα χειρόγραφα, παραστάσεις-επίτιτλα-άρχεια γράμματα*, τ. Β', Αθήνα 1975, 365, 376, εικ. 347 (όπου ταυτίζεται με άροτρο). A. PARIBENI, Raffigurazioni di strumenti agricoli in un manoscritto di Esiodo nella Biblioteca Ariostea di Ferrara στο: A. IACOBINI – E. ZANINI (επιμ. έκδ.), *Arte profana e arte sacra a Bisanzio*, Ρώμη 1995, 444, εικ. 23. ΛΙΒΕΡΗ, *Βυζαντινά γεωργικά*, 280, εικ. 6. Δ. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ (επιμ. έκδ.), *Ωρες Βυζαντίου - Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 2002, 51, εικ. 3. D. CACHARELIAS, *The mount Athos Esphigmenou 14 codex: Pagan and Christian myth in middle Byzantine manuscript illumination*, *Ann Arbor-Michigan* 2005, 150, εικ. 28, 29, Είναι γνωστές άλλες δύο απεικονίσεις τυκάνων, μία σε ελεφαντοστέινο κιβωτίδιο του 11ου και μία σε ησιόδειο χειρόγραφο του 15ου αιώνα, μάλλον εγγραφόμενες σε ιταλικό καλλιτεχνικό πλαίσιο, βλ. PARIBENI, Raffigurazioni di strumenti agricoli, 445, εικ. 26 και A. BRYER, Byzantine agricultural implements: the evidence of medieval illustrations of Hesiod's "Works and Days", *ABSA* 81 (1986), εικ. 16 (κώδ. Vindob. Phil. Gr. 256, φ. 19ν). Για τις ελάχιστες αναφορές της τυκάνης σε βυζαντινές γραπτές πηγές Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Θεσσαλονίκης Εύσταθίου τὰ Λαογραφικά*, Αθήνα 1950, 260-261.

ενσωματωμένα σιδερένια ελάσματα ή λίθινες λεπίδες, εμπίπτοντας στο είδος του «καρχηδόνιου κάρου» (εικ. 10)⁷³. Αυτή η παραλλαγή είναι επίσης γνωστή από την *Παλαιά Διαθήκη* και διαφοροποιείται από τις μνείες της τυκάνης λόγω της προσθήκης του όρου *τροχούς άμάξης* (*Ησαΐας* ΚΗ΄ 27, ΜΑ΄ 15, πιθανόν Β΄ *Βασιλειών* ΚΔ΄ 22). Η ιδιότυπη αυτή γεωργική μηχανή δεν μαρτυρείται σε εικαστική ή άλλη γραπτή πηγή πλην του Βάρρων⁷⁴. Ωστόσο, ευρήματα κοφτερών πυριτόλιθων από την προϊστορική εποχή και κυρίως τα εθνογραφικά παράλληλα επιβεβαιώνουν τη χρήση και των δύο παραπάνω μηχανών στη Βουλγαρία⁷⁵. Λόγω λοιπόν της αποδεδειγμένης διαχρονικής εντόπιας χρήσης, της ύπαρξης των περιστρεφόμενων κυλίνδρων/ τροχών αλλά και της δύναμης που ασκούνταν, πίεσης και όχι τριβής σύμφωνα πάντα με τα ρήματα που χρησιμοποιούνται στη μετάφραση (*batter/ crush*), θεωρούμε πιο πιθανή την ταύτιση της υπό διερεύνηση θεριστικής μηχανής με το καρχηδόνιο κάρο⁷⁶.

73. K. D. WHITE, *Agricultural implements of the Roman world*, Cambridge 1967 (ανατύπωση 2010), 155-156.

74. Βάρρων, *Res rusticae*, έκδ. C. GUIRAUD, *Varron, Économie rurale. Livre III*, Paris 1997 [Les Belles Lettres] I, 52. 2. Για την εθνογραφική προέλευση και διάδοσή του: E. WERTH, *Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues*, Ludwigsburg 1965, 210-211, εικ. 131. M. A. LITTAUER – J. H. CROUWEL – P. RAWLING (επιμ. έκδ.), *Selected writings on chariots, other early vehicles, riding and harness*, Leiden 2002, 334-335. H. E. WULFF, *The traditional crafts of Persia. Their development, technology and influence on eastern and western civilizations*, Cambridge Mass. – London 1966, 273-274, εικ. 381-383.

75. G. OSTUNI, *Les outils dans les Balkans du moyen âge à nos jours*, v. 2, Paris 1986, 150-155. N. N. SKAKUN, Evolution of agricultural techniques in Eneolithic (Chalcolithic) Bulgaria: data from use-wear analysis, στο: P. C. ANDERSON, επιμ. έκδ., *Prehistory of Agriculture. New Experimental and ethnographic approaches* [UCLA Institute of Archaeology, Monograph 40], Los Angeles 1999, 199-210. M. GUROVA, Éléments de tribulum de la Bulgarie – références ethnographiques et contexte préhistorique, *Archaeologia Bulgarica* 5 (2001), αρ. 1, 1-19. Η ΙΔΙΑ, Ethnographic threshing sledge use in Eastern Europe: evidence from Bulgaria στο: A. VAN GIJN – J. C. WHITTAKER – P. C. ANDERSON (επιμ. έκδ.), *Explaining and exploring diversity in agricultural technology* [βλ. σημ. 71], 145-146. Η ΙΔΙΑ, Prehistoric threshing sledges: a case study from Bulgaria, στο ίδιο, 157-160.

76. O Bryer, Byzantine Agricultural Implements [βλ. σημ. 72], 80 σημειώνει την παράδοση ότι χρησιμοποιήθηκε η τυκάνη για τη θανάτωση των βρεφών, και είναι επιφυλακτικός ως προς την αληθοφάνεια του γεγονότος. Ο ΙΔΙΟΣ, The means of agricultural

Γενικεύοντας το ερώτημα κατά πόσον όλα τα παραπάνω ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα, καταλήγουμε πως μάλλον συνέβαιναν, πολύ περισσότερο όταν η σχέση αγροτών-στρατιωτών παρέμενε ισχυρή ακόμα και στη νεότερη εποχή⁷⁷. Το ηθικό έρεισμα, απαραίτητο για να μην υπέκυπταν οι Βυζαντινοί στρατιώτες σε πολεμικές πράξεις με όπλα τη βία προς και από το φυσικό περιβάλλον και όργανα τα εργαλεία με τα οποία το καλλιεργούσαν, θεωρητικά μπορεί να υπήρχε, πρακτικά όμως κατέρρεε στη δίνη του πολέμου. Οι προτροπές στα στρατιωτικά εγχειρίδια προς εφαρμογή όλων των δυνατών τεχνασμάτων, με τελευταία ως προς την αποτελεσματικότητά της τη μάχη σώμα με σώμα, και την αναγωγή της πονηριάς, της δολιότητας και της ραδιουργίας σε αξιολογικά υψηλότερη θέση από την ανδρεία ή την τόλμη είναι ενδεικτικές⁷⁸. Έχει άλλωστε υποστηριχτεί πως οι νουθεσίες των συγγραφέων τους αντιστοιχούσαν στη συσσωρευμένη εμπειρία τους και φαίνεται πως ανταποκρίνονταν με τα συμβαίνοντα στην πράξη⁷⁹. Από την άλλη βέβαια, δεν λείπουν ρητορικά σχήματα που επαναλάμβαναν πως επιτυχημένος εθεωρείτο ο πόλεμος που διεξαγόταν με σωφροσύνη και ανθρωπιά⁸⁰. Στην πράξη όμως φαίνεται πως οι κώδικες

---

production: muscle and tools, A. ΛΑΙΟΥ (επιμ. έκδ.), *The economic history of Byzantium: from the seventh through the fifteenth centuries*, v. I, Washington D.C. 2002, 110.

77. Μία μοναδική, σύγχρονη μαρτυρία της ιδιόμορφης σχέσης στρατού και αγροτών ήταν η συνήθεια να παρελαύνουν οι δεύτεροι κραδαίνοντας τα αγροτικά τους εργαλεία, ακόμα και με τα υποζύγια τους μπροστά σε στρατιωτικές και εκκλησιαστικές αρχές, επί του καθεστώτος του Ιωάννη Μεταξά (εικ. 11). Α. ΜΗΛΙΤΣΗ-ΝΙΚΑ - Σ. ΒΕΡΡΑΡΟΥ, *Η Καλαμάτα μέσα από τον φακό του Χρήστου Αλειφέρη 1937-1974*, Καλαμάτα 2013, 39, 40.

78. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, 218-219, διάταξη ΙΒ΄, παρ. 5, στχ. 29, 394-395, διάταξη ΙΖ΄, παρ. 4, στχ. 23, 554-555, διάταξη Κ΄, παρ. να΄, στχ. 264-265, 628-629, επίλογος, παρ. λε΄, στχ. 138-139, 642-643, παρ. οβ΄, στχ. 331-332. Χαρακτηριστικά: *ἀγωνίζου δέ ἵνα μετὰ τρόπων καὶ μηχανῶν καὶ ἐνέδρων ταπεινώσης τὸν ἐχθρὸν σου, καὶ ἔσχατον πάντων, εἴπερ ἐστὶν ἀπαραίτητον, πολέμησον ἐπίσης τὰ δὲ νομιζόμενά σοι δειλὰ ἔστωσαν σοφὰ καὶ ὕπουλα μετὰ πανουργίας*. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, έκδ. WASSILIEWSKY - JERNSTEDT, 9, παρ. κστ΄, στχ. 33, 10, παρ. κζ΄, στχ. 20-22. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Κεκαυμένος. Στρατηγικόν*, Ἀθήνα 1996, κεφ. 9, 54-55, 56-57, κεφ. 15, 64-65, κεφ. 18, 72-73, κεφ. 31, σελ. 108-109.

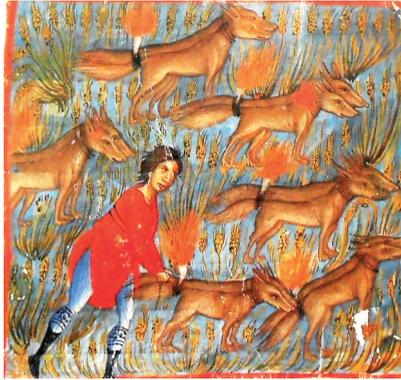
79. Τ. Γ. ΚΟΛΙΑΣ, Η πολεμική τακτική των Βυζαντινών: θεωρία και πράξη, *Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος - 12ος αι.)* [Διεθνή Συμπόσια 4 / ΕΙΕ-ΙΒΕ], Αθήνα 1997, 161.

80. J. CHRYSOSTOMIDES, Byzantine concepts of war and peace στο: *War, peace and world*

τιμής καταπατούνταν, οι ηθικές δικλείδες απασφαλιζόνταν, οι εθιμικοί όροι και τα συνειδησιακά όρια καταστρατηγούνταν, επιβεβαιώνοντας ότι στους πολέμους δεν υπάρχουν κανόνες και πως στις συγκρούσεις όλα επιτρέπονται.

---

orders in European History, επιμ. έκδ. A. V. HARTMANN – B. HEUSER, London – New York 2001, 98.

Εικ. 1. Ο Σαμψών κατακαίει τις σοδειές των Φιλισταίων ανάβοντας δαυλούς σε ουρές εκατοντάδων αλεπούδων, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 440ν, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 101, εικ. 75. ΓΑΛΛΑΒΑΡΗΣ, *Ζωγραφική*, 177, εικ. 198, © Μονή Βατοπεδίου).

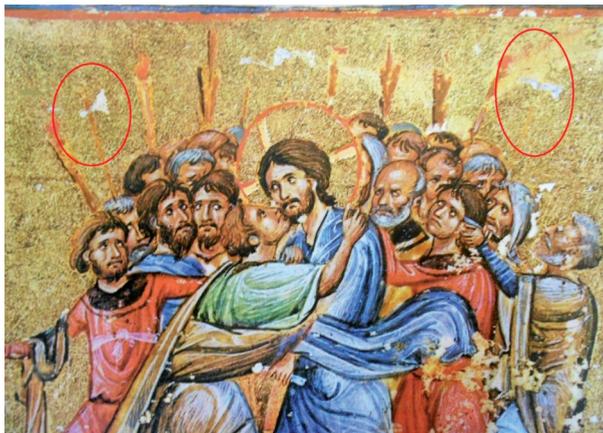
Εικ. 2. Οι Εφραΐμ και Μανασσής, γιοι του Ιωσήφ, αποφιλώνουν τη γη κόβοντας δέντρα, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 380γ, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 85, εικ. 132, © Μονή Βατοπεδίου).

Εικ. 3. Μαδιανίτες και Αμαληγίτες αποκόπτουν τα σιτηρά των Ισραηλιτών, Οκτάτευχος μονής Βατοπεδίου, κώδ. 602, φ. 415ν, περ. 1270-1300 (ΧΡΗΣΤΟΥ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Δ', 93, εικ. 115, © Μονή Βατοπεδίου).

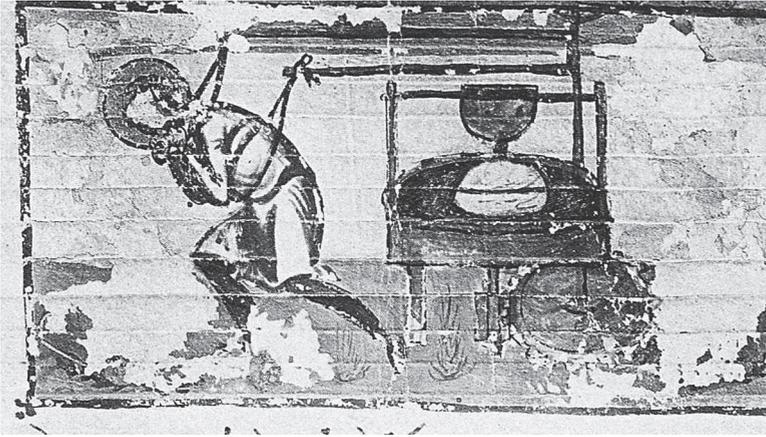
Εικ. 4. Ο στρατηγός Μιχαήλ Βούρτζης σπάει τα κλειθρα στην πύλη της Αντιόχειας με τσεκούρι, Χρονικό Ιωάννη Σκυλίτζη, MS Gr. Vitr. 26-2, φ. 353ν, 12ος αιώνας (TSAMAKDA, *The Illustrated Chronicle*, εικ. 386).

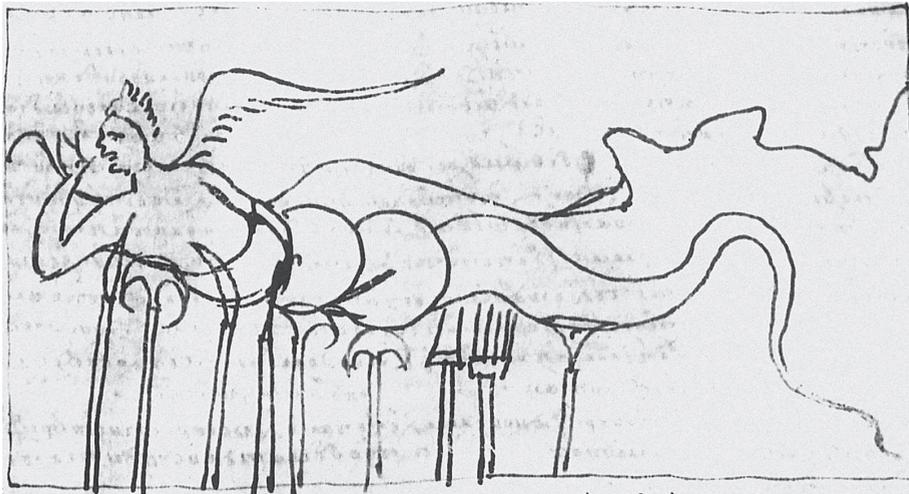
Εικ. 5. Η Προδοσία του Ιούδα με σημειωμένα σε κύκλο το τσεκούρι και την αξίνα, Ευαγγελιστάριο μονής Διονυσίου, κώδ. 587, φ. 104ν, περ. 1058-1080 (ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ κ.ά., *Οί θησαυροί του Ἁγίου Ὁρους*, τ. Α΄, 188, εικ. 233).

Εικ. 6. Η Προδοσία του Ιούδα με σημειωμένη σε κύκλο την αξίνα, ναός Αγίου Ονουφρίου Γέννα Αμαρίου, 1329-1330 (SPATHARAKIS, *Byzantine dated wall paintings*, εικ. 68).

Εικ. 7. Η καταδίκη του Σαμφών να γυρνάει μυλόπετρα περασμένη στον λαϊμό και τον κορμό του, Οκτάτευχος κώδ. Vat. Gr. 747, φ. 251r, 1050-75 (WEITZMANN – BERNABÒ, *The Byzantine Octateuchs*, εικ. 1527b).

Εικ. 8. Όπλα με διχράνι και λιμητήρι, ως στρωμή του θηρίου, Ιώβ, κώδ. Vat. Gr. 751, φ. 160, τέλη 12ου - αρχές 13ου αιώνα (ΠΑΡΑΔΑΚΙ-ÖKLAND, *Byzantine illuminated manuscripts from the Book of Job*, 272, εικ. 326).

Εικ. 9α. Τυκάνη, Μηνολόγιο μονής Εσφιγιμένου, κώδ. 14, φ. 386ν, περίπου 1075. (Πελεκανιάδης κ.ά., *Οί θησαυροί του Άγίου Όρους*, τ. Β', Αθήνα 1975, 365, εικ. 347).

Εικ. 9β. Οι κοφτερές λίθινες λεπίδες στην κάτω επιφάνεια τυκάνης (https://en.wikipedia.org/wiki/Threshing_board#/media/File:Trillo-5.JPG).

Εικ. 10. Φωτογραφία θεριστικού κάρου σε λειτουργία, Περσία, μέσα του 20ου αιώνα (WULFF, *The traditional crafts of Persia*, 274, εικ. 382, 383).

Εικ. 11. Φωτογραφία της παρέλασης των αγροτών με τα εργαλεία τους ενώπιον του Ιωάννη Μεταξά, 25/4/1939 (@ αρχείο ΓΑΚ Μεσσηνίας/ΕΛΙΑ).

A TYPE OF “ENVIRONMENTAL” WAR IN BYZANTIUM:
AGRICULTURAL SABOTAGES AND FARM IMPLEMENTS AS LETHAL WEAPONS

The deliberate and systematic destruction of cultivated fields, the land clearance and the pollution of water became a common and frequent reality in Byzantine wars. In the present essay we attempt to present the historical background of this battle or siege method, making use of selected evidence from written sources, mainly treatises on war, and iconography.

Such anti-ecological practices are early attested such as in Old Testament passages. They are depicted in Byzantine illustrations of Octateuchs as odd and tricky offensive tactics. Among them, the setting on fire the crops of Philistines by Samson, who applied torches in the tails of hundred foxes, stands out. Romans made extreme use of these strategies, appointing Vegetius (and his axiomatic quotations) as the theoretical representative of the military institutions that alluded to the starvation as more important than battle in defeating the enemies.

Byzantine writers (Maurikios, Leo VI the Wise, Kekaumenos, Theophylactos Simocattes, Ioannis Zonaras etc.) provide abundant references and accounts of events that confirm the application of violence towards the natural environment, affecting, irreversibly or at least in large scale, the landscape and the regional eco-system. We only cite the most resourceful of these strategies: the cutting of hundred of tree trunks and the placing them as shields of potential warriors or the use of bushes as “cover-ups” of marching soldiers.

A particular variation emerges when it comes to the application of agricultural implements as lethal weapons. The axe and the mattock belong traditionally to the military equipment but scythes, sickles, even millstones do surprise as enlisted weaponry. Additionally, they met another yet parallel use, as repulsive instruments of torture. As expected, the documentary and pictorial evidence of such cases is scarce. A special implication of this matter, however, is claimed to be indirectly provided in the description of the sack of Pliska by the Byzantines, under the command of Nikephoros the 1st, in

811. The dreadful massacre of Bulgarian infants, crushed under the wheels of a “threshing machine”, is a detail probably misleading yet motivating the identification of the probable means that was employed (identified with the threshing sledge or the threshing cart).

Concluding this brief account on this type of war, the pivotal question on the ethics, on one hand, and the plausibility of the presented evidence, on the other, is being posed. As a personal evaluation, we consider Byzantine military morality as very “flexible”, adapted to the final purpose of the undisputable domination over foreign lands and the utterly submission of the enemies.